

Wojciech MANIA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Instytut Geografii Fizycznej
i Kształtowania Środowiska Przyrodniczego
Poznań, Polska
e-mail: wojman@amu.edu.pl

**WSPÓŁCZESNE TRANSFORMACJE I ZAGROŻENIA
KRAJOBRAZÓW MAŁYCH MIAST**

słowa kluczowe: małe miasta, krajobraz kulturowy, układy urbanistyczne, kurczenie miast

WSTĘP

Od przynajmniej kilkunastu lat obserwuje się wielokierunkowe negatywne zmiany obszarów zurbanizowanych, które są nazywane kryzysem miast. Dotyczą one wszystkich sfer ich funkcjonowania: gospodarczej, społecznej, ekologicznej oraz krajobrazowej (przestrzennej). Co więcej, od kilku lat obecne jest w literaturze – szczególnie niemieckiej i amerykańskiej – pojęcie kurczenia się miast (*Shrinking Cities*).

W toczącej się dyskusji o jakości przestrzeni Polski (np. por. *Urbanista* nr 5(53) i 6(54), 2007) wiele miejsca poświęca się problemowi urbanizacji (również suburbanizacji), a także coraz częściej zauważa się kwestie degradacji śródmieści. Jednakże owa debata dotyczy głównie ośrodków dużych. Tymczasem w cieniu pozostaje liczna kategoria miast średnich lub małych. To właśnie te ostatnie z wymienionych są dotknięte w szczególności sposobem objawami wspomnianego wyżej kryzysu.

Krajobrazy dużych miast i aglomeracji, których rozwój jest rozumiany jedynie w kategoriach wzrostu mierzonego wskaźnikami ekonomicznymi, są degradowane przez nadmierną presję inwestycyjną (czego przykładem mogą być tzw. osiedla deweloperskie), usprawiedliwianą potrzebą szybkiej budowy nowych mieszkań i przestrzeni biurowych. Tymczasem miasta małe i średnie są narażone na odmienne czynniki degradacji krajobrazu, wynikające raczej ze stagnacji rozwoju i wysokiej inercji systemu zarządzania. Oczywiście, iż nie dotyczy to wszystkich tego typu

ośrodków, czego interesującym przykładem mogą być Nowe Skalmierzyce (Konecka-Szydłowska, Matykowski, 2007).

CEL I METODY

Truizmem będzie stwierdzenie, że krajobraz jest terminem wyjątkowo wieloznacznym¹. Cały czas w dyskursie o przestrzeni funkcjonuje rozróżnienie terminologiczne pomiędzy krajobrazem naturalnym i kulturowym. Gdy tymczasem coraz liczniejsi autorzy wskazują na fakt, iż istnienie takiego rozgraniczenia nie ma uzasadnienia, lecz już samo pojęcie krajobrazu zawiera w sobie syntezę obu sfer (Antrop, 2006). Odnosząc ową refleksję do miast, niewątpliwie charakteryzujących się najwyższym stopniem przekształceń antropogenicznych, dochodzimy do konstatacji, że także na obszarach zurbanizowanych wszelkie transformacje, zarówno te dotyczące elementów przyrodniczych (naturalnych? – np. dolin rzecznych), jak i kulturowych (np. układów urbanistycznych) zachodzą w granicach jednej jednostki przestrzennej wysokiej rangi, tzn. krajobrazu miasta właśnie.

Całościowe ujęcie wszystkich procesów krajobrazotwórczych wydaje się wątpliwe, szczególnie w kontekście stosunkowo nowych koncepcji badawczych, zakładających multisensoryczność (np. *Soundscape*). Jednak tradycyjne zawężenie tego pojęcia do obserwowanych (zmysłem wzroku) zjawisk przestrzennych pozwala na wskazanie teledetekcji, a także kartografii jako głównych dyscyplin dostarczających dokładnych, możliwie obiektywnych (szczególnie w przypadku zdjęć lotniczych i obrazów satelitarnych) informacji o środowisku geograficznym.

W niniejszym artykule zarysowano wstępne wyniki badań nad transformacjami krajobrazów małych miast w kontekście ich historii oraz fizjonomii możliwej do oceny na podstawie archiwalnych map i źródeł teledetekcyjnych. Przy czym skupiono się na wskazaniu trzech głównych nurtów owych transformacji, a następnie przedstawiono konsekwencje opisywanych zmian dla systemu przyrodniczego miasta.

TRANSFORMACJE KRAJOBRAZÓW MAŁYCH MIAST

Jak zasygnalizowano we wstępie, głównym problemem badawczym będzie historia, stan aktualny oraz prognoza zmian krajobrazów małych miast. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu przedstawiono jedynie wybrane dwa przykłady miast i występujących w nich procesów. W dotychczasowej analizie wyróżniono trzy kategorie transformacji krajobrazów miasta, które dotyczą wszystkich jego komponentów:

¹ Wydany w 2004 r. leksykon „Geoekologia i ochrona krajobrazu” (Malinowska E., Lewandowski W., Harasimiuk A. - red., UW, WGiSR, Warszawa) wyróżnia 31 haseł-typów krajobrazów; co ciekawe nie wyróżniono pojęcia krajobrazu miasta.

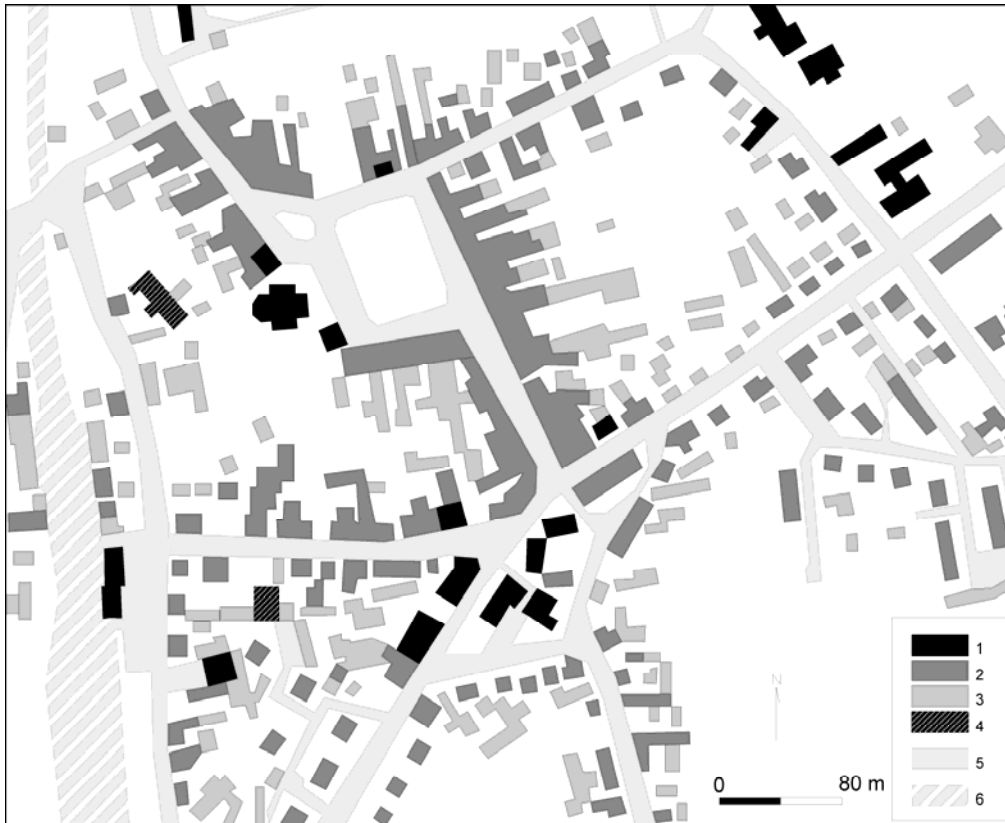
1) wynikające z uwarunkowań rozwoju historycznego, 2) wynikające ze skutków drugiej wojny światowej oraz przyjętego po niej modelu rozwoju miast, 3) wynikające ze współczesnych procesów rozwoju miast (w tym globalizacji). Ze względu na złożoność geosystemów miejskich powyższe kategorie nie są w pełni rozłączne, a poszczególne procesy stanowiące kryteria mogą dotyczyć – jak często się dzieje – jednego miasta.

Miasta zakładane w średniowieczu, ale także w okresie nowożytnym (tj. między XVI a XVIII w.) powstawały z inicjatywy prywatnego właściciela i od jego działań często zależał sukces lokacji (Kulejewska-Topolska, 1964). Wiele miast, pomimo istnienia aktu lokacyjnego nie rozwijało się, szczególnie gdy nie udało się zachęcić do osiedlenia dostatecznej liczby mieszkańców (szczególnie rzemieślników). Zatem liczne ośrodki były relokowane lub traciły swoje znaczenie, czego skutkiem mógł być brak w pełni rozwiniętego układu urbanistycznego². Jednym z przykładów miast należących do pierwszej z wyróżnionych kategorii transformacji krajobrazów jest Janowiec Wielkopolski (2006: 4190 mieszkańców, 1995: 4489 mieszkańców; źródło: GUS 2006), położony na zachodnim skraju województwa kujawsko-pomorskiego. Miasto zostało lokowane w 1295 r. na prawie niemieckim. Od XIV w. często zmieniało właścicieli, a w XVII stuleciu wiodł tędy szlak wojsk Jana III Sobieskiego zmierzającego do Wiednia. Według klasyfikacji Krzysztofika (2007) Janowiec Wielkopolski od początku swojego istnienia należał do kategorii miast najmniejszych o funkcjach mieszanych. Skutkiem przestrzennym powyższych procesów i zjawisk jest brak czytelnego układu urbanistycznego. Analiza archiwalnych map pozwala stwierdzić, że pierwotnie punktem centralnym miasta był prostokątny rynek, jednak trudno jest określić zasięg przestrzenny oryginalnej lokacji. W roku 1940 największe zagęszczenie zabudowy występowało na południe od rynku, tj. przy dzisiejszych ulicach Gnieźnieńskiej i 3 Maja. Miasto rozwijało się w kierunku wschodnim, natomiast rozbudowa w kierunku zachodnim została zahamowana przez barierę w postaci linii kolejowej oraz dworca.

Interesującego obrazu miasta dostarczają materiały teledetekcyjne. Interpretacja ortofotomapy pozwala na identyfikację rynku, którego rola, jako punktu centralnego miasta, porządkującego całość przestrzeni uległa współcześnie dalszej degradacji (ryc. 1). Wokół niego funkcjonuje zabudowa o stosunkowo niskiej intensywności. Przy północnej pierzei rynku występują do dziś nie zagospodarowane działki – prawdopodobnie wynik działań wojennych. Pierzeja wschodnia charakteryzuje się typową zabudową kamieniczną z XIX w., zbudowaną na dawniejszym rdzeniu. Wskazują na to bardzo długie działki (średniowieczne jednostki osadnicze) składające się z parceli budowlanej oraz ogrodu stanowiącego rezerwę pod dalszą zabudowę (Wróblewska, 1977).

² Niekiedy wręcz całkowity zanik bądź świadoma likwidacja lokacji (por. Pietrzak R., Rączkowski W., 2006, Zaginionie miasto – historyczna zagadka i zdjęcia lotnicze, (w:) Archeologia Żywa Nr 4(38), s. 15-20.

Fakt, że pozostały one niezabudowane, a także brak czytelnego układu urbanistycznego wskazuje na niski stopień stabilności ekonomicznej i gospodarczej miasta (zmiany właścicieli, wojny itp.). Współczesne zmiany są kontynuacją tych zaobserwowanych na mapach z lat 40. XX w., a zapewne także wcześniejszych. Nastąpiło dalsze przesunięcie punktu ciężkości miasta na południe od rynku.

Ryc. 1. Janowiec Wielkopolski – przykład braku wykształconego i historycznie utrwalonego układu urbanistycznego; 1 – ważne obiekty administracyjne, usługowe itp., 2 – zabudowa intensywna, 3 – zabudowa gospodarcza, 4 – obiekty przemysłowe, 5 – drogi, 6 – tereny kolejowe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie ortofotomapy i map topograficznych, 2008.

Fig. 1. Janowiec Wielkopolski (orthophoto) – the example of lack of well developed and historically established urban layout; 1 – important administration buildings, services, etc., 2 – intensive built-up areas, 3 – sheds and additional development, 4 – industrial development, 5 – streets, 6 – railway areas.

Source: author's work-out based on orthophoto and topographic maps, 2008.

Tam występuje największa koncentracja zabudowy – często o nieregularnym planie.

Przykładem drugiej z wyróżnionych kategorii miast jest Barlinek (2006: 14295 mieszkańców, 1995: 14887 mieszkańców; źródło: GUS 2006) położony w południowej części województwa zachodniopomorskiego. Miasto zostało założone w 1278 r. jako

gród obronny, a w XV stuleciu otoczone murami. Jego historia była bardzo burzliwa. W ciągu swej historii wielokrotnie ulegało zarazom, najazdom i wielkim pożarom (wiadomo przynajmniej o siedmiu – ostatni w połowie XIX stulecia). Z punktu widzenia historycznego było to tzw. miasto rolnicze o funkcji centralnej (Krzysztofik, 2007).

Jednak największym piętnem na krajobrazie tego miasta odcisnęły się działania wojenne. Na przełomie stycznia i lutego 1945 r. zostało zniszczone ponad 50% tkanki miejskiej. Oddane w polskie ręce miasto całkowicie zmieniło swój charakter narodowościowy w związku z wysiedleniem ludności niemieckiej. Krajobraz nie tylko jest wyrazem ilościowych relacji i zależności geokomponentów, ale także nośnikiem wartości i symboli (Lorzing, 2001). Być może także w takiej interpretacji tego pojęcia należy upatrywać przyczyn odbudowy miasta w zupełnie nowej formie, tj. poprzez wypełnienie dobrze rozwiniętego średniowiecznego układu urbanistycznego (z rynkiem oraz siatką ulic) zabudową o charakterze moderni-stycznym: wolnostojącymi, kilkukondygnacyjnymi budynkami wykonanymi w technologii wielkopłytywowej (ryc. 2).

Ryc. 2. Barlinek (ortofotomapa) – przykład zniekształcenia tkanki miejskiej w wyniku zabudowy historycznego układu urbanistycznego architekturą modernistyczną. *Źródło:* W. Mania, 2008.

Fig. 2. Barlinek (orthophoto) – the example of distorted urban tissue due to the development of historical urban layout with modern architecture. *Source:* W. Mania, 2008.

Współcześnie obserwowany krajobraz miasta jest wynikiem wcześniej opisanych transformacji. Zatem trzeci typ transformacji obejmuje zmiany następujące obecnie (tj. w ciągu ostatnich około 20 lat). Rozpoznanie pełnego cyklu rozwoju miasta pozwala na prognozę kierunków dalszych procesów w nim występujących. Powyższy podział na trzy typy bądź fazy transformacji krajobrazów znajduje uzasadnienie w dziś obserwowanych zmianach obejmujących wszystkie aspekty ich funkcjonowania. Od lat 90. dwudziestego stulecia obserwuje się natężenie zjawiska szybko postępującej degradacji miast. Wyrazem tego jest szybki ubytek ludności (w ciągu od kilku do kilkudziesięciu lat), zmiana struktury wiekowej, regres gospodarki, obniżenie standardu infrastruktury technicznej i obecność opuszczonych budynków. Pomimo, że zjawisko to znane jest głównie w USA i Europie, to wiadomo już, iż jest ono spotykane na całym świecie (Andersen, 2005; Fujii, 2005), a powyżej zarysowana problematyka jest także dostrzegana przez polskich autorów (Jędraszko, 2005; Parysek, 2005). Całość tych procesów występujących ze szczególnie wysoką intensywnością określa się mianem kurczenia się miast (Glock, 2006; por. www.shrinkingcities.com). Warto dodać, że ubytek ludności o różnym natężeniu odnotowano w ponad połowie wszystkich miast Polski. Należy się zatem spodziewać, że duży ich odsetek zostanie dotknięty powyżej opisanymi, negatywnymi procesami.

REFLEKSJE BADAWCZE

Opisane zjawiska powodują szereg konsekwencji związanych z zagadnieniami jakości środowiska przyrodniczego w miastach. Należy tu wymienić między innymi spadek wydajności sieci wodociągowo-kanalizacyjnych, które muszą obsługiwać niezmienny obszar przy znacznie mniejszej liczbie odbiorców, niezabezpieczone nieczynne fabryki mogą stać się źródłem emisji zanieczyszczeń – szczególnie do gleb i wód (Andersen, 2005), a opuszczone domy stają się miejscem niekontrolowanego składowania odpadów komunalnych – *de facto* także same stanowiąc odpad³.

Taka sytuacja staje się zarówno wyzwaniem, jak i szansą dla nowoczesnego planowania rozwoju miast. Pojawia się niespotykana do tej pory możliwość przywracania, a nawet więcej – wprowadzania powierzchni biologicznie czynnych (terenów zielonych) w miejsce obszarów wcześniej zabudowanych (Rößler, 2006). Zarządzanie kurczącym się miastem nie musi być nastawione na przywracanie mu dawnej świetności i rozwoju, którego sukces jest mierzony przyrostem demograficznym. Skutecznym narzędziem odnowy miast w dobie ich kryzysu może być rewitalizacja, jednak w warunkach Polskich samo to pojęcie jest nadużywane (Mania, 2007).

³ obiekty takie stają się miejscem nielegalnego przebywania ludzi tzw. wykluczonych społecznie lub schronieniem dla różnych zachowań patologicznych (przyp. red. UMP).

Ponadto, jak wskazują doświadczenia niemieckie, jest ono także kosztowne, a jego skuteczność bywa uzależniona od dostępu do źródeł finansowania oraz sprzyjających uwarunkowań prawnych, których w Polsce brak.

Odpowiedzią na opisane zjawiska w innych krajach europejskich są nowe modele rozwoju obszarów zurbanizowanych, niezakładające stałego przyrostu przestrzennego, demograficznego i ekonomicznego, a raczej kontrolowane hamowanie procesów rozwojowych i tworzenie miast bardziej przyjaznych dla mieszkańców, gdzie większy nacisk położony jest na kwestię jakości środowiska przyrodniczego (np. *Lean City*, por. Lang, Tenz, 2003). W Polsce pewną karierę zrobiło pojęcie *Slow City (Cittaslow)*, które przedostało się także do opinii publicznej (por. *Przekrój* 46/2007). Jednak wymaga ono od miast nakładów finansowych, a przede wszystkim wysokiej samoświadomości lokalnej społeczności, co często jest warunkiem trudnym do spełnienia w małych, nierzadko izolowanych ośrodkach.

WNIOSKI

Tematyka miejska wzbudza duże zainteresowanie wśród naukowców, praktyków, a także samych mieszkańców. Jednak podczas dyskusji kwestia rozwoju miast jest intuicyjnie rozumiana jako ciągły przyrost demograficzny i przestrzenny, choć coraz większa ich liczba (szczególnie średnich i małych) boryka się z problemem depopulacji, a wręcz kurczenia (perforacji krajobrazu). Szczególnie małe miasta bywają labilnymi częściami krajobrazu, ulegającymi wielu transformacjom w krótkim czasie (do kilkudziesięciu lat).

Pokonywanie negatywnych procesów degradujących krajobrazy miast wymaga rozwijania badań nad nowymi strategiami i modelami ich rozwoju, czerpiącymi z koncepcji rozwoju zrównoważonego, a także zakładającymi zmianę paradygmatu: z postępującego wzrostu na raczej kontrolowane „kurczenie”, ale za to polepszenie jakości środowiska miasta. Jednak wymaga to wysokiej kultury zarządzania ze strony władz samorządowych i udziału dojrzałej społeczności lokalnej.

LITERATURA

- Andersen L. L., 2005: Shrinking Cities and the Need for a Reinvented Understanding of the City. [w:] Aesop 05 Vienna. The Dream of a GREATER Europe. 13-17 July 2005.
- Antrop M., 2006: Sustainable landscapes: contradiction, fiction or utopia? [w:] *Landscape and Urban Planning*, 75 (2006).
- Fujii Y., 2005: City Shrinkage Issues in Japan. [w:] Mizuho Information and Research Institute.

- Glock B., 2006: Shrinking Cities: trends, perspectives and policies. [w:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 – Proceedings.
- Jędraszko A., 2005: Kurczące się miasta. [w:] Urbanista, 8/05.
- Konecka-Szydłowska B., Matykowski R., 2007: Nowe Skalmierzyce – funkcjonowanie małego miasta na symbolicznym pograniczu. [w:] Granica symboliczna i jej pogranicza w czasach najnowszych (red.): J. Schmidt, R. Matykowski, Awel, Poznań, 89-106.
- Krzysztofik R., 2007: Lokacje miejskie na obszarze Polski. Dokumentacja geograficzno-historyczna, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kulejewska-Topolska Z., 1964: Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w.: studium historyczno-prawne. Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Lang T., Tenz E., 2003: Von der shrumpfenden Stadt zur Lean City, Dortmund Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur, Dortmund.
- Lorz H., 2001: The Nature of Landscape. A Personal Quest. 010 Publishers, Rotterdam.
- Mania W., 2007: Miasto planisty, miasto artysty... [w:] Genius Loci (dod. do Urbanisty), 3/2007.
- Parysek J., 2005: Miasta polskie na przełomie XX i XXI w.: rozwój i przekształcenia strukturalne. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Rößler S., 2006: Shrinking Cities – chances and challenges for urban green space planning: experiences in the large housing estate Leipzig-Gruenau. [w:] UECB 2006, 3rd International Conference on Urban Ecology in Berlin, 15/16 September 2006 – Proceedings.
- Wróblewska G., 1977: Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce: od XVI do końca XVIII w.. PWN, Warszawa-Poznań.

SUMMARY

CONTEMPORARY TRANSFORMATIONS AND THREATS OF LANDSCAPES IN SMALL TOWNS

From several years multidirectional negative changes of urbanised areas are being observed. They can be generally called urban crisis. They concern all aspects of functioning of cities: economic, societal, ecological and landscape (spatial). Cities and towns affected with these processes with high intensity are called shrinking cities. In this paper three aspects of urban landscapes transformations are presented: 1. emerged from conditions of historical development, 2. emerged from consequences of The Second World War and new forms of the cities that followed,

3. emerged from contemporary processes of urban development (including globalisation).

Two examples of small towns were introduced: Janowiec Wielkopolski, which can be described as the example of lack of well developed and historically established urban layout and Barlinek as the example of distortion of urban tissue as the consequence of warfare and later redevelopment.

All of presented phenomenas have strong influence on the environmental system of the town. Including decrease of efficiency of water and sewage systems, decline of quality of urban infrastructure, occurrence of abandoned industrial plants, which are potential sources of soil and water contamination and buildings which become places of illegal waste dumping; in fact the whole buildings themselves are becoming wastes. On the other hand this situation can be considered as a chance for redevelopment of abandoned land as parks, open spaces and other green areas, making whole towns more pleasant for its citizens and more complied with sustainable development paradigm.

In some countries new models of urban development are introduced, which are based on more consciously controlled decrease of population or seeking for new concepts and strategies for towns (e.g. *Lean City*, *Cittaslow* or *Slow Cities*).

Urban development has wide response among scientists, town planners and other professionals but also among citizens themselves. Therefore coping with negative transformations of towns (and its landscapes) requires further research on this subject but also broad educational actions directed towards local authorities and community.